

❖ भारताचे परराष्ट्र धोरण - निर्धारक, समस्या आणि आव्हाने

भारताचे परराष्ट्र धोरण पाच मोठ्या घटकांनी बनलेले आहे उदा. भूगोल; धोरणात्मक संस्कृती; भारताच्या गरजा आणि उद्दिष्टे; जागतिक आणि प्रादेशिक आव्हाने; आणि संसाधने.

➤ भूगोल

"इंडिया" हे "हिंदुस्थान" किंवा हिंदूंचे निवासस्थान आहे, ज्याला आक्रमणकर्त्यांनी म्हटले आहे ज्यांच्यासाठी 'हिंदू' हे लोक पहिल्या मोठ्या नैसर्गिक अडथळ्याच्या पलीकडे राहणारे लोक होते, सिंधू किंवा सिंधू नदी. मुबलक पाणी, सूर्यप्रकाश आणि सुपीक जमीन, दक्षिणेला समुद्रांनी संरक्षित, उत्तरेला अक्षरशः दुर्गम पर्वत रांगा, पूर्वेला घनदाट जंगले आणि पश्चिमेला वाळवंटांनी नटलेला भारत एक स्वयंपूर्ण, आत्मसंतुष्ट आणि समृद्ध सभ्यता होता. (सोने की चिडिया) पंजाब आणि सिंधपासून हिमालय, बंगाल आणि महासागराच्या किनाऱ्यापर्यंत पसरलेला आहे. भारत कधीही आक्रमक शक्ती नव्हता कारण त्याच्या नैसर्गिक सीमांच्या पलीकडे धावा करून त्याला काहीही मिळवायचे नव्हते. बंगालचा उपसागर आणि अरबी समुद्र ओलांडून व्यापारी आणि सांस्कृतिक संपर्क हे बहुतांशी शांततापूर्ण संवाद होते.

त्यामुळे भारतीयांनी बचावात्मक मानसिकता विकसित केली. परकीय धोक्यांना तोंड देण्यासाठी त्यांनी धोरण आखले नाही. मुत्सद्देगिरी आणि राज्यकलेच्या मर्यादित समस्यांमध्ये भारतीय उपखंडातील महत्त्वाकांक्षी भांडण शासकांचा समावेश होता. भारताच्या सीमा स्पष्टपणे परिभाषित केल्या नाहीत. उलट, त्याचे सीमावर्ती क्षेत्र होते - वायव्य, हिमालय आणि ईशान्येला. जोपर्यंत ते हार्टलँडच्या सुरक्षेला धोका देत नाहीत तोपर्यंत हे एकटे राहिले. निःसंशयपणे, या झोनचा भारताशी जितका व्यापक संपर्क होता तितकाच दुस-या बाजूच्या क्षेत्रांशी उदा. अफगाणिस्तान, तिबेट आणि बर्मा.

आजच्या जगात, भारताच्या भूगोलासमोर तीन प्रमुख परराष्ट्र धोरण आव्हाने आहेत. एक, आधुनिक भारतीय राज्याला स्थिर, निर्धारित सीमांची आवश्यकता असली तरी, या अनाकार सीमावर्ती क्षेत्रांतील रहिवाशांना परंपरेने लवचिक सीमांची आवश्यकता आहे, आणि खरंच गरज आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या अस्तित्वात नसलेल्या सीमेचे सीमांकन करण्याचा प्रयत्न केल्याने, उदाहरणार्थ, चीनसह सीमा विवादांना जन्म देते. दोन, दक्षिण आशियाच्या आजच्या राजकीय सीमा कृत्रिम आहेत. भारताची भूतकाळात फाळणी झाली आहे, परंतु 1947 पासून कधीच असमंजसपणाने झाली नाही. भारताचे शेजारी आपले सार्वभौमत्व टिकवून ठेवण्यासाठी भारतापासून आपले अंतर राखू इच्छितात. अशा प्रकारे ते भारतासोबतचे त्यांचे परस्परालंबन, पूरकता आणि समानता जाणूनबुजून कमी करतात. त्याच वेळी, ते सामायिक इतिहास आणि संस्कृतीच्या टकऱ्यांकडे दुर्लक्ष करू शकत नाहीत, किंवा एकमेकांशी जोडलेल्या आर्थिक आणि सामाजिक संबंधांची सक्ती नाही. तिसरे, भारताला बाँक्समध्ये ठेवले आहे - पश्चिमेला पाकिस्तान आणि पूर्वेला बांगलादेश. nत्यांच्या सहकार्याशिवाय, भारत अर्थपूर्णपणे आपला भूभाग आणि प्रभाव वाढवू शकत नाही.

त्याच वेळी, भारत अत्यंत सामरिकदृष्ट्या आशियाच्या मध्यभागी स्थित आहे आणि हिंद महासागरावर वर्चस्व आहे, ज्याला भारताचे नाव देण्यात आले आहे. भारतातूनच (ज्याला ब्रिटिशांनी 'मुकुटातील रत्न' मानले होते) बलाढ्य ब्रिटिश साम्राज्याने संपूर्ण आशियावर नियंत्रण ठेवले. पूर्व आफ्रिका, अरब जग, मध्य आशिया आणि आग्नेय आशिया हे सर्व भारताच्या सहज आवाक्यात आहेत. हिंदी महासागरातील दळणवळणाच्या मुख्य सागरी रेषा भारताच्या अगदी जवळून जातात. निर्यातक्षम जागतिक तेल आणि वायूचा प्रमुख स्रोत असलेला पर्शियन आखात हा भारताच्या शेजारी आहे. दुर्दैवाने, भारताच्या सभोवतालच्या भागात दहशतवाद, कट्टरतावाद, चाचेगिरी आणि अंमली पदार्थांचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर आहे.

➤ धोरणात्मक संस्कृती

भारताची सामरिक संस्कृती त्याच्या इतिहास, तत्त्वज्ञान आणि परंपरांनी आकाराला आली आहे. शतकानुशतके शांतता आणि समृद्धीने भारतीयांना आत्मसंतुष्ट आणि अहंकारी बनवले. भारत सतब्ध आणि ओसरला. म्हणूनच दुसर् या सहस्राब्दीमध्ये ते जमिनीवर आणि समुद्राद्वारे आक्रमणकर्त्यांद्वारे सहजपणे जिंकले जाऊ शकते. हे हल्ले परतवून लावू शकले नाहीत, भारताच्या सहिष्णू हिंदू राज्यकर्त्यांनी आक्रमणकर्त्यांशी सहसा विवेकी तडजोड केली. हे आक्रमणकर्ते, तसेच त्यांचे प्रशासक, व्यापारी, पत्रे, कारागीर आणि

इतरांना भारताच्या कक्षेत सामावून घेतले गेले आणि कालांतराने ते शांततापूर्ण, समृद्ध आणि बहुलवादी भारताचे भागधारक बनले.

महात्मा गांधीचे अहिंसा, नैतिक आचरण आणि सत्याग्रहाचे तत्वज्ञान भारताच्या नैतिक, नैतिक आणि तात्विक परंपरा जसे की वेद, रामायण, महाभारत तसेच भगवान बुद्धांच्या शिकवणीमध्ये रुजलेले होते. दक्षिण आफ्रिकेतील गांधीजींच्या स्वतःच्या अनुभवांमुळे भारताचे स्वातंत्र्य इतर आशियाई आणि आफ्रिकन वसाहतींशी निगडित आहे हे त्यांना समजण्यास कारणीभूत ठरले. याउलट, गांधीजींच्या विचारसरणीचा जवाहरलाल नेहरूंवर प्रभाव पडला. त्यामुळे, स्वातंत्र्यानंतरच्या पहिल्या काही दशकांत भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची निश्चित वैशिष्ट्ये म्हणजे असंलग्नता, वसाहतवादविरोधी, वंशवादविरोधी, अहिंसा, निःशस्त्रीकरण आणि शांतता प्रस्थापित करणे हे आश्चर्यकारक नाही.

भारताने नैतिकतावादी पवित्रा घेतलेला होता, आणि त्याच्या वास्तविक सामर्थ्याशी जुळत नसलेल्या उदात्त विधानांसह जागतिक मंचावर धडपडत असताना त्याला आत्म-महत्त्व आणि स्व-धार्मिकतेची हवा होती. बहुपक्षीय मुत्सद्देगिरीने त्याच्या वास्तविक महत्त्वापलीकडे एक आभा प्राप्त केली. भारतीय मुत्सद्दी भारताचे राष्ट्रीय हित जपण्यासाठी आणि प्रोत्साहन देण्यासाठी हार्डबॉल खेळण्यापेक्षा तडजोडीची भूमिका घेण्याचा प्रयत्न करण्यात तज्ज्ञ बनले. वाटाघाटीच्या ठोस परिणामांपेक्षा कागदावरील मोहक फॉर्म्युलेशनवर अधिक लक्ष दिले गेले. नेहरूंनंतरही अशी वृत्ती अनेक दशके टिकली. केवळ पंतप्रधान मोदींच्या नेतृत्वातच ही खोलवर रुजलेली वृत्ती बदलू लागली आहे. भारताचे आजचे परराष्ट्र धोरण विचारधारेने किंवा भावनावादाने गुंतलेले नाही. भारत मित्र आणि भागीदार शोधत आहे, जरी एक विनवणीकर्ता म्हणून नाही किंवा एक कमकुवत देश आहे ज्याला हाताळता येईल.

➤ आवश्यकता आणि उद्दिष्टे

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे मुख्य कार्य म्हणजे देशाची सुरक्षा आणि प्रादेशिक सुरक्षा सुनिश्चित करणे अखंडता आणि भारतासाठी शांततापूर्ण बाह्य वातावरण. याचा अर्थ परदेशांशी चांगले संबंध असणे. परराष्ट्र धोरण ही एक अभिजात, गूढ क्रियाकलाप नाही जी भारतात घडत असलेल्या गोष्टींपासून डिस्कनेक्ट करून वेगळ्या सायलामध्ये संकल्पित आणि अंमलात आणली जाते. सामाजिक आणि आर्थिक विकास आणि संरक्षण सज्जता यासह राष्ट्रीय उद्दिष्टे आणि प्राधान्ये पूर्ण करण्यासाठी हा एकंदर धोरणाचा अविभाज्य आणि महत्त्वपूर्ण घटक आहे.

त्यामुळेच आज भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील आर्थिक घटकावर अधिक भर आहे. जागतिकीकरण आणि डिजिटल क्रांतीने व्यापार आणि इतर आर्थिक परस्परसंवाद, ज्यामध्ये भांडवल आणि कामगार देशांतर्गत हालचालींचा समावेश आहे, भारताच्या विकासासाठी अधिक महत्त्वाचा बनला आहे. आर्थिक उदारीकरणामुळे परकीय व्यवहारात व्यापारी, उद्योगपती आणि उद्योजकांचा प्रभाव वाढला आहे. परराष्ट्र धोरणामध्ये व्यापाराला प्रोत्साहन देणे, नोकऱ्या (भारतात आणि परदेशात दोन्ही) निर्माण करणे, आवश्यक नागरी आणि संरक्षण तंत्रज्ञान आणणे आणि आवक तसेच बाह्य गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. भारताची ऊर्जा सुरक्षा देखील सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे, कारण भारत आयातित तेल, वायू आणि कोळसा तसेच इतर अनेक कच्चा माल आणि नैसर्गिक संसाधनांवर अवलंबून आहे.

आज, भारतीयांची वाढती संख्या, विशेषतः तरुण पिढी - विद्यार्थी, व्यावसायिक आणि व्यापारी - यांना जागतिक हितसंबंध आहेत. लाखो भारतीय व्यवसाय, शिक्षण किंवा पर्यटनासाठी परदेशात जातात. तितक्याच मोठ्या संख्येने भारतीय नागरिक आणि भारतीय वंशाचे लोक परदेशात राहतात आणि काम करतात. भारतीयांच्या या सर्व गटांचे हित पाहणे हे भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे अत्यंत महत्त्वाचे कार्य आहे.